

Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького

**SYMPOSIUM
HISTORIOGRAPHICUM
CZERCASIENSIVM**

— ❧ Том I ❧ —

присвячений 150-річчю від дня народження
Михайла Грушевського

Черкаси
2016

УДК 930 (477)
ББК 63.3 (4Укр)

Symposium historiographicum Czercasiensium = Черкаський історіографічний симпозиум /
За ред. В.Масненка. – Т. 1 (Присвячений 150-річчю від дня народження Михайла Грушевського).
– Черкаси, 2016. – 312+VI с., іл.

ISBN 978-966-353-435-0

Редакційна колегія:

Гоцуляк В. В., д-р. іст. н., проф. (ЧНУ ім. Б.Хмельницького)
Добржанський О.В., д-р. іст. н., проф. (ЧНУ ім. Ю.Федьковича)
Зашкільняк Л.О., д-р. іст. н., проф. (ЛНУ ім. І.Франка)
Земзюліна Н. І., д-р. іст. н., проф. (ЧНУ ім. Б.Хмельницького)
Івангородський К. В., канд. іст. н., доц. (ЧНУ ім. Б.Хмельницького)
Карев Д. В., д-р. іст. н., проф. (ГДУ ім. Янки Купали, м. Гродно, Білорусь)
Колесник І.І., д-р. іст. н., проф. (Інститут історії України НАН України)
Корновенко С. В., д-р. іст. н., проф. (ЧНУ ім. Б.Хмельницького)
Масненко В. В., д-р. іст. н. проф., відповідальний редактор (ЧНУ ім. Б.Хмельницького)
Михайлюк Ю. М., канд. іст. н., доц. (ЧНУ ім. Б.Хмельницького)
Морозов А. Г., д-р. іст. н., проф. (ЧНУ ім. Б.Хмельницького)
Присяжнюк Ю.П., д-р. іст. н., проф., відповідальний секретар (ЧНУ ім. Б.Хмельницького)
Сердженга Павел, д-р. габіліт., проф. (Жешувський університет, м. Жешув, Польща)
Синявська Л. І., д-р. іст. н., доц. (ЧНУ ім. Б.Хмельницького)
Стемпнік Анджей, д-р. габіліт., проф. (УМКС, м. Люблін, Польща)
Тельвак В. В., д-р. іст. н., проф. (Дрогобицький ДПУ ім. І.Франка)
Удод О. А., д-р. іст. н., проф. (Інститут історії України НАН України)
Шамара С. О., канд. іст. н., доц. (ЧНУ ім. Б.Хмельницького)

Рецензенти:

Боечко В.Ф., д-р. іст. н., доц. (ЧНУ ім. Б.Хмельницького)
Піскун В.М., д-р. іст. н., проф. (Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України)

*Рекомендовано до друку Вченої радою Черкаського національного університету
ім. Богдана Хмельницького, протокол № 4, від 23 грудня 2016 р.*

*Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці
Державного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом №Ф67/27-2016
Спільна історія України та Білорусі в сучасній колективній пам'яті обох народів:
компаративний аналіз*

ISBN 978-966-353-435-0

© Автори, 2016
© ЧНУ ім. Б.Хмельницького, 2016

Зміст

Вступне слово	5
Михайло Грушевський: постать і образ	
Пиріг Р.Я. МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ: ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬНОГО СПРИЙНЯТТЯ ІСТОРИЧНОЇ ПОСТАТІ.....	8
Удод О.А. ОБРАЗ М.С. ГРУШЕВСЬКОГО В СУЧАСНОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ.....	17
Тельбак В.В. ПОСТАТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В ГУМОРИСТИЧНІЙ КУЛЬТУРІ ЙОГО ЧАСУ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТА ІСТОРИОГРАФІЧНА ПРАКТИКА.....	27
Вашенко В.В. ІСТОРИК У БОРОТБІ ЗА СИМВОЛІЧНУ ВЛАДУ В СОЦІОЛОГІЇ: М. ГРУШЕВСЬКИЙ ЯК ТВОРЕЦЬ НАУКОВИХ ТРАДИЦІЙ.....	37
Масненко В.В. «ІСТОРИК – СЛУГА НАРОДУ»: САМОРЕФЛЕКСІЯ ТА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.....	56
Stępnik A. MYCHAŁO HRUSZEWSKI – POLSKA RECERSCJA DORÓWKU HISTORIOGRAFICZNEGO.....	72
Михайло Грушевський як археограф, редактор і видавець	
Корновенко С.В., Владига О.М. АРХЕОГРАФІЧНА СПАДЩИНА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ДОРЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДОБИ: ПРОЕКТИ, ІНСТИТУЦІЇ, ВИДАННЯ.....	120
Ковалевська О.О. НАУКОВА СПІВПРАЦЯ М. ГРУШЕВСЬКОГО ТА М.БІЛЯШІВСЬКОГО ЩОДО ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛЬСЬКИХ АРХІВІВ.....	138
Савчук І.І. ОСОБЛИВОСТІ РЕДАКЦІЙНО-ВИДАВНИЧОЇ ПРАЦІ М. ГРУШЕВСЬКОГО В ЧАСОПИСІ «УКРАЇНА».....	147
Проблемне поле наукових студій Михайла Грушевського	
Куций І.П. ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ОБРАЗИ В НАУКОВО-ІСТОРИЧНІЙ СПАДЩИНІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.....	156
Чабан А.Ю. ВІЗІЯ М.С. ГРУШЕВСЬКОГО ІСТОРІЇ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ.....	168

Великий історик як політичний і громадський діяч

Яковлев Ю.О. МІЖ НАУКОЮ ТА ПОЛІТИКОЮ: МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ І РУСЬКО-УКРАЇНСЬКА РАДИКАЛЬНА ПАРТІЯ (1894–1899)..... 186

Крот В.О. ПРОБЛЕМИ СПІВПРАЦІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО З ДЕПУТАТАМИ ПЕРШОЇ ДУМИ 211

Гирич І.Б. УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ: ІНТЕРПРЕТАЦІЙНІ ПРОБЛЕМИ (М. ГРУШЕВСЬКИЙ ТА ІНШІ ДЕРЖАВНИКИ) 222

Родинне та схоларне коло М. Грушевського

Журавльов С.А. ПЕДАГОГІЧНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ СЕРГІЯ ФЕДОРОВИЧА ГРУШЕВСЬКОГО..... 240

Педич В.П. ЛЬВІВСЬКА ІСТОРИЧНА ШКОЛА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО: КОЗАКОЗНАВЧИЙ ДИСКУРС..... 250

Історіографічна рефлексія

Гоцуляк В.В. СУЧАСНА ІСТОРИЧНА ДУМКА ПРО “НАРОДНИЦТВО” І “ДЕРЖАВНИЦТВО” М. ГРУШЕВСЬКОГО 274

Бундак О.А. ПОСТАТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО НА СТОРІНКАХ «УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНИНА» 291

Рецензії та огляди

Тельвак Віталій, Педич Василь. Львівська історична школа Михайла Грушевського. – Львів: Світ, 2016. – 440 с. (Серія «Грушевськіяна»: Т. 9. (Масненко В.В.)..... 298

У ПРИЗМІ ПОШУКІВ «СВОЄЇ» ЦИВІЛІЗАЦІЇ. Куций Іван. Цивілізаційні ідентичності в українській історіографії кінця XVIII – початку XX ст.: між Слов’янщиною та Європою. — Тернопіль: Підручники і посібники, 2016. – 480 с. (Демуз І.О.) 305

Наші автори 309

Родинне та сшоларне коло
М. Грушевського

Василь ПЕДИЧ

Івано-Франківський національний технічний
університет нафти і газу (Івано-Франківськ)

ЛЬВІВСЬКА ІСТОРИЧНА ШКОЛА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО: КОЗАКОЗНАВЧИЙ ДИСКУРС

Двадцятиліття існування львівської історичної школи Михайла Грушевського (1894-1914 рр.) по праву вважається оригінальним схоларним явищем доби позитивізму. Створений видатним істориком науковий осередок був першим у вітчизняній науці, представники якого цілеспрямовано реалізували розроблену його керівником широкопланову дослідницьку програму українознавчого характеру¹.

Науковий доробок учнів М.Грушевського відзначається як хронологічною протяжністю так і тематичною різноманітністю, однак їх своєрідною «спеціалізацією» стала історія української козаччини². Саме вона, на думку Михайла Грушевського, була «найбільш голосним й яскравим, коли не найбільш інтересним періодом історії України»³, а її дослідження трактувалося ним, як найактуальніше завдання національної історіографії.

М. Грушевський був свідомий того, що належній реалізації цього завдання перешкоджав «брак необхідних джерел» і це, на його переконання, спричинило те, що «сучасний стан нашого знання сього періоду далеко не відповідає його важности й інтересу»⁴. Саме тому він надавав великого значення археографічній підготовці своїх учнів плекаючи амбітні плани за їх допомогою підготувати корпус документальних матеріалів до історії козаччини, які б стали основою майбутніх наукових досліджень.

Про вагомість реалізації планів козацької археографії в тогочасному науковому вишколі представників львівської школи свідчить також «Автобіографія» М. Грушевського 1906 р.: «[...] Разом з тим займався я організацією роботи коло спорядження корпусу актів до історії козаччини [...] молоді археографи, підховані в моїм семінарі, мали розібратися між собою поодинокі партії в історії козаччини й зайнятися призбиранням до них актового матеріалу в невикористаних або мало використаних рукописних збірках Києва, Харкова, Петербурга, Москви, Кракова, Варшави і т. и.; від

¹ Див. докл.: Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського. – Львів: Світ, 2016.

² Крип'якевич І. Історично – філософська секція НТШ під керівництвом Михайла Грушевського у 1894-1913 роках // Записки НТШ. Праці Іст.-філософ. секції. – Львів, 1991. – Т. ССХХІІ. – С. 397.

³ Записка предложена археографічній комісії проф. Грушевським в справі видання корпусу матеріалів до історії козаччини // Хроніка НТШ. – Львів, 1905. – Ч. 24. – С. 19.

⁴ Там само.

літа 1905 р. організовано археографічні експедиції до Харкова, Москви, Кракова, Варшави, Петербурга, а члени їх мали приступити слідом до оброблення й приготування до друку тих колекцій»⁵.

Науковий керівник визначив напрями пошукової діяльності своїх учнів, наголосивши, що джерельні збірки мали охопити час від останньої чверті XVI ст. до середини XVIII ст. Вони повинні містити документи, котрі б висвітлювали не лише військову і дипломатичну історію козаччини, які перебували в полі зору дослідників XIX ст., а й матеріали для пізнання «козаччини як явища соціально – національного, продукту економічних і суспільно – політичних обставин, далі – козацької організації й управи та відносини під козацьким режимом»⁶.

Окрім того, М. Грушевський поділив запропонований проект за хронологією (до Хмельниччини, добу революції, період від смерті Хмельницького до 1664 р., часи Дорошенка і Самойловича, часи Мазепи і Скоропадського, а також за групами архівів (архіви краківські та варшавські, архіви московські та петербурзькі та ін.). З огляду на такий поділ, він доручив окремим дослідникам збирання джерельного матеріалу з певного періоду з його подальшою публікацією, коли матеріалу назбирається на один стандартний за обсягом том. Талановитий педагог та проникливий психолог, М. Грушевський зазначав: «Таке сполучення роботи збирача з роботою видавця й можливість скорого видання зібраного матеріалу дасть заохоту науковим робітникам і устереже цілий проект від небезпечности загрузнути в передвступних роботах, як то часто буває»⁷.

Для виконання цього амбітного плану М. Грушевський залучив найбільш талановитих своїх учнів: І. Крип'якевича (формування козаччини – до 1640 р.), С. Томашівського та М. Кордубу (доба Хмельниччини), В. Герасимчука (період Руїни за 1657– 1665 рр.), І. Кревецького (часи П. Дорошенка), І. Джиджору (Гетьманщина в 1720–1740 рр.), Ф. Голійчука (доба П. Орлика), М. Стадника (Гадяцька угода), Д. Коренця (Виговщина), М. Залізняка (часи І. Мазепи), І. Шпитковського (Колівщина). При визначенні для кожного учня напрямку пошукової роботи, як на це уперше звернув увагу І. Гирич, М. Грушевському «здавалося поєднувати, здавалося, непоєднуване – особисті наукові інтереси своїх учнів істориків-археографів та інтерес загальноархеографічної справи в цілому»⁸.

⁵ Грушевський М. Автобіографія, 1906 // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. – К.: Веселка, 1992. – С. 212-213.

⁶ Записка предложена археографічній комісії проф. Грушевським... – С. 20.

⁷ Там само. – С. 21.

⁸ Гирич І.Б. Організація М.С. Грушевським археографічної роботи у львівський період життя й діяльності (1894-1914 рр.) // Український історичний журнал. – 1997. – №1. – С. 84.

Підсумком заініційованої й організованої М. Грушевським археографічної роботи стали дев'ять виданих перед Першою світовою війною томів «Жерел до історії України-Руси»⁹. З них чотири належали самому керівнику школи. Три томи підготував С. Томашівський і по одному видали І. Крип'якевич та М. Кордуба. Великою мірою були готові до видання також джерельні збірки І. Джиджори та В. Герасимчука, котрі внаслідок багатьох причин, головно через воєнне лихоліття, так і не вийшли друком і на сьогодні віднайдені лише у фрагментах.

Планомірна праця над документальними матеріалами у короткому часі принесла вагомий результат у вигляді цілої низки спеціальних досліджень фактично всіх періодів історії козаччини учнями М. Грушевського.

Передумови виникнення козацтва та його організаційне оформлення стали предметом наукового опрацювання І. Крип'якевича¹⁰, яке було вступною студією до підготовленої ним збірки документів¹¹. Він скрупульозно проаналізував «легенду про реформу Баторія» і переконливо довів, що в ній «майже кожде слово або перекручене, або не правда»¹². Молодому історичу вдалося відшукати у бібліотеці кн. Чарторийських у Кракові лист короля Стефана Баторія від 9 квітня 1582 р. з вольностями для козаків, чим значно доповнювалися і уточнювалися фрагментарні й не зовсім чіткі дані з раніше опублікованих кореспонденцій короля. Дослідник аргументовано довів автентичність королівського листа, наголосивши, що в ньому йшлося не про надання вольностей козакам, а лише про їх затвердження і то «лиш в посередній спосіб як інструкція для королівських урядників»¹³.

Він наголосив на історіографічному значенні знайденого королівського листа і переконаний, що в історії початків козаччини «він буде належати до важніших документів, спеціально ж на справу Баторієвої реформи він кидає зовсім нове світло, повертає досліди над сими не ясними часами на иньший шлях»¹⁴. Можна погодитися з твердженням С. Томашівського про те, що

⁹ Капраль М. Археографічна діяльність Михайла Грушевського у львівський період життя (1894-1914) // Михайло Грушевський і Львівська історична школа: матеріали конференції. Львів, 24-25 жовтня 1994. – Нью-Йорк; Львів, 1995. – С.171.

¹⁰ Крип'якевич І. Козаччина і Баторієві вольности // Жерела до історії України-Руси. – Т. VIII. – Л., 1908. – С. 1–46.

¹¹ Матеріали до історії української козаччини. Видані під загальною редакцією Михайла Грушевського. Т. I. Документи по рік 1631. Зібрав і видав Іван Крип'якевич. – Л., 1908 (Жерела до історії України – Руси. Т. VIII). – Л., 1908. – 407 с.

¹² Крип'якевич І. Козаччина і Баторієві вольности... – С.2.

¹³ Там само. – С.8.

¹⁴ Там само.

дане дослідження І. Крип'якевича «здобуває собі визначне місце в історичній літературі про генезу українського козацтва»¹⁵.

Історії козаччини в 20-30-х рр. XVII ст. присвятив дві ґрунтовні статті Степан Рудницький¹⁶. У першій своїй студії про козацьке повстання 1625 р. (його він назвав війною), дослідник проаналізувавши його причини, прийшов до висновку, що вони мали комплексний характер, але головна «глибина основа» всіх козацьких рухів була «суспільної натури». Він детально описав приготування до майбутньої війни, основні битви козаків з коронним військом та укладання Куруківської угоди¹⁷. Історик акцентував увагу на аномальному становищі козаків у Речі Посполитій та наголосив, що 1625 р. показав як далеко вже зайшло козацтво. На його переконання, такі компанії, як 1625 року «не були пожиточні – вони приносили половинні постанови, ніколи не удержувалися довго, та тільки дражили козаків»¹⁸. Подальші події 1625 -1630-х рр., що стали предметом наступного дослідження С.Рудницького, повністю підтвердили його висновок. Історик подав загальний огляд історії козацтва після 1625 року, звернувши особливу увагу на боротьбі між «двома партіями в козаччині, що існували вже від давна: партіями дуків і нетяг, лояльною і опозиційною»¹⁹. Боротьба цих партій, на думку дослідника, – головний зміст козацької історії перших років після Куруківської угоди. Щоб всебічно оцінити причини козацько – польської війни 1630 р., С. Рудницький проаналізував суспільно – політичні і релігійно – національні відносини, в яких «жили і мішалися козаки». Він докладно описав перебіг повстання 1630 р., яке очолив Тарас Трясило, подав текст угоди укладеної під Переяславом. Події, що настали після Переяславського трактату, наголосив історик, показали знову, що «урядови вдруге не повелося розв'язане козацького питання»²⁰.

Малодосліджене питання участі козаків у польсько – московській війні 1633 – 1634 рр. стало предметом спеціального дослідження Олега Целевича²¹. Перевіряючи не зовсім чіткі, часом навіть суперечливі та спорадичні звістки польських джерел, він вишукував факти, які тою чи іншою мірою фіксували участь козаків у цій війні. Дослідник докладно

¹⁵ Томашівський С. Матеріали до історії української козаччини. Видані під загальною редакцією Михайла Грушевського. Т. I. Документи по рік 1631. Зібрав і видав Іван Крип'якевич. Л., 1908 (Жерела до історії України-Руси. Т. VIII). – Л., 1908. – 407 С. // Літературно – науковий вістник. – 1909. – Т. XLV. – С. 691.

¹⁶ Рудницький С. Козацько – польська війна р.1625 історична розвідка // Записки НТШ. – 1897. – Т. XVII. – С.1-42; Рудницький С. Українські козаки в 1625 – 30 рр. Критично-історична розвідка // Записки НТШ. – 1899. – Т. XXXI-XXXII. – С.1-76.

¹⁷ Рудницький С. Козацько-польська війна р.1625. – С.27-37.

¹⁸ Там само. – С.42.

¹⁹ Рудницький С. Українські козаки в 1625–30 рр. – С.2.

²⁰ Там само. – С.75.

²¹ Целевич О. Участь козаків в Смоленській війні 1633-1634 рр. // Записки НТШ. – 1899. – Т. XXVIII. – С.1-72.

описав військовий похід польсько-козацької армії, спроби здобути Стародуб (квітень 1633 р.), облогу Путивля (травень 1633 р.), звернувши особливу увагу на діяльність «одного з найвизначніших козацьких ватажків – Яцька Острянина, котрий здобув Білгород (липень 1633 р.), а перед тим захопив Валуйки»²². Аналізуючи участь козаків в боях в околицях Смоленська, Дорогобужа, Вязми та Калуги в другій половині 1633 – початку 1634 років історик навів тогочасні джерельні свідчення, в яких занотовано, що «запорожці огнем і мечем знищили край, несучи пожежу аж під саму столицю»²³.

У додатках до своєї студії О. Целевич умістив збірку документів, зауваживши, що її публікацією зовсім не вичерпано «сирого матеріалу для образу сеї компанії», і разом з тим висловив сподівання, що «сим доложить це голку до висвітлення козацьких заслуг у польсько – московській війні з років 1633 – 1634 рр.»²⁴.

Хмельниччині, як кульмінаційному моменту в історії козаччини, учні М. Грушевського приділяли особливу увагу, присвятивши їй дослідженню декілька ґрунтовних праць. З-поміж них вирізняються студії С. Томашівського, які характеризуються не тільки широкою джерельною базою, а й свіжою інтерпретацією історичних документів. Як вступ до видатної ним першої збірки джерел до історії Хмельниччини²⁵, дослідник подав цікаву розвідку про галицько-руські сейми 1648 р.²⁶ Мета цих шляхетських зібрань, які відбулися у всіх землях Галичини протягом червня 1648 р., на його думку, була двояка: вибори послів на конвокаційний сейм і потреби оборони краю від козацьких військ. Потреби війська вимагали значних коштів, і на всіх сеймах ухвалено видатки на нього, але як підмітив С. Томашівський, весь тягар було покладено, як завжди, на плечі селянства і міщанства. «Ці верстви в Галичині руські, - пише історик, - тож вийшло так, що невдоволені дотеперішнім станом ці елементи мали кувати самі на себе ланцюги, що мали б сковати їх симпатії до Хмельницького»²⁷.

На основі опрацювання віднайденого у бібліотеці львівського Оссоленіуму рукописного кодексу (217 аркушів) райці Львова Самуїла Казимира Кушевича С. Томашівський підготував цікаве дослідження з історії

²² Там само. – С.11.

²³ Там само. – С.27.

²⁴ Там само. – С.3.

²⁵ Жерела до історії України – Руси. Галицькі акти і пам'ятки з часів Хмельниччини (зібрав і впорядкував С.Томашівський). – Львів, 1898. – Т.IV. – 441 с.

²⁶ Томашівський С. З життя галицько-руських соймиків // Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1898. - Т.IV. – С.1-36

²⁷ Там само. – С.1.

облоги Львова в 1648 р. військами Б. Хмельницьким²⁸. Згодом, у 1913 р. він видав рукопис Кушевича мовами оригіналу (латинською та польською), разом із трьома записками латинських монастирів (єзуїтського, францисканського та домініканського) середини XVII ст.²⁹. Відтворивши широку панораму суспільного і політичного життя Львова середини XVII ст., дослідник звернув увагу на те, що на початку козацького повстання львівський патриціат дивився на нього, як на «звичайну ребелію, що дасть Бог, потопче сила воеводів». Однак, у процесі його розгортання зростає тривога: «У Львові, у самій хаті, єсть ворог, що ще не підіймив руки, але вірою і почуванням ребелізантам близький. То певна річ, що люди грецької віри з охотою виглядають ворога»³⁰. С. Томашівський наголосив, що «коли б Хмельницький займив був Львів, тим самим став би він уже фактичним паном Галицької Руси. Але, як у всіх ділах його, бачимо якусь повдержаність і вагання, так само й в справі обого Львова – Хмельницький, як і більша часть старшини козацької мав перед очима лише інтереси козацтва, що були зовсім чужі Галицькій Русі»³¹. Молодий історик ще не пояснив, чому Богдан Хмельницький пішов з-під Львова, так і не зайнявши його. До цього питання він повернеться пізніше в 1913 р., зробивши докладний аналіз ситуації і чітко зазначив своє бачення цієї проблеми в спеціальній розвідці, присвяченій походів козацьких військ у Західну Україну в 1648 р.³² Ця праця, на думку І. Крип'якевича, стала «найбільш помітною появою в українській історіографії про часи Хмельниччини»³³, бо «значно посувала наперед студії над тою великою епохою»³⁴.

С. Томашівський стверджував, що об'єктивне пізнання національно-визвольної війни українського народу значно стримувалося певним перепоном, які були наслідком односторонності джерел: «[...] Не лише чужинці, а й ми самі, – пише дослідник, – привикли дивитись на Хмельниччину, головню на її перші роки крізь скла, поставлені польськими старими і новими істориками»³⁵. Тож він поставив перед собою завдання зібрати якомога більше джерел до її історії, і, докладно вивчивши їх, спробувати розв'язати неясності та суперечності, щоби навіть «із

²⁸ Томашівський С. Самуїл Казимир Кушевич, райця львівський і його записна книжка // Записки НТШ. – 1897. – Т. XV. – С. 1-24.

²⁹ Жерела з історії України – Руси. Літописні пам'ятки з р. 1648 - 1657 (зібрав і впорядкував С. Томашівський). – Львів, 1913. – Т. VI. – 244 с.

³⁰ Томашівський С. Самуїл Казимир Кушевич, райця львівський і його записна книжка. – С. 9.

³¹ Там само. – С. 13.

³² Томашівський С. Межи Пилявцями і Замостем // Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1913. – Т. VI. – С. 1-152.

³³ Ілюстрована Україна. – Львів, 1913. – Ч. II. – С. 38.

³⁴ Крип'якевич І. Хмельниччина в новому освітленню // Діло. – 1914. – Ч. 26. – С. 2.

³⁵ Томашівський С. Межи Пилявцями і Замостем. – С. 2.

односторонніх свідчень витеребити зерно історичної правди чи прийти до неї близько»³⁶.

Опрацювавши весь комплекс матеріалів, С. Томашівський висунув нову гіпотезу про те, що Хмельницький повів своє військо далеко на Захід не з метою здобуття Галичини і знищення Польщі, а лише з причин суто тактичних, щоби забезпечити собі панування над Дніпром. Серед них історик виділив, зокрема, бажання Хмельницького не дати розбитим польським військами зібратися, спаралізувати їхні дії, нагнати страх на Польщу і тим зробити її податнішою на українські домагання, здобути посередній вплив на вибори нового короля і т. ін. І, звичайно, одним із мотивів походу Б. Хмельницького на Захід, на думку С. Томашівського, був погляд на позицію татар. Хмельницький не хотів виставляти власні землі на татарський грабіж (вчений допускав, що такі погрози з їхнього боку були), а волів повести їх далі, «де знайдеться плата за їх союз»³⁷.

Визначивши мету козацького походу і його показово демонстраційний характер, історик ґрунтовно розглянув хід військової кампанії, яка дуже суперечливо трактувалася попередніми дослідниками. Праця С. Томашівського хронологічно охопила лише два місяці визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, але навіть у такій обмеженій у часі темі йому вдалося досягти серйозних теоретичних висновків, які відкривали нові горизонти для наступних історичних досліджень.

До теми козацької війни під проводом Богдана Хмельницького проти Польщі С. Томашівський звертався неодноразово, аналізуючи її різні аспекти. До 250-ї річниці визвольної війни українського народу НТШ видало ювілейний том «Записок», в якому надруковано його історичну розвідку, присвячену народним рухам в Галичині 1648 р.³⁸. Свою працю дослідник побудував на величезному архівному матеріалі, в основному судових актах та ухвалах шляхетських сеймів. Він чітко означив завдання своєї роботи – простежити, яким «був стихійний рух українсько-руського народу в Галичині» на підтримку повстання Богдана Хмельницького. Автор заявив намір «прослідити народне жите у всій глибині, сягаючи дна»³⁹.

Дослідник звернув увагу на суттєву різницю політично-суспільних обставин на Подніпров'ї і Галичині. Там маси вливаються в козацтво, а тут народні рухи, хоч і залежні від козацтва, але мають багато свого внутрішнього, індивідуального характеру, як у причинах і формах, так і в наслідках.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само. – С. 10.

³⁸ Томашівський С. Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. // Записки НТШ. – 1898. – Т. XXIII-XXIV. – С. 1-138.

³⁹ Там само. – С. 2.

Оцінюючи характер народних рухів у Галичині 1648 р., дослідник звернув увагу на те, що польська історіографія однозначно називала їх соціальними, втім, наголосив він, так вона оцінювала не лише селянські повстання, а й усю козачину. На противагу цим твердженням С. Томашівський зазначив, що така оцінка вочевидь завузька: «Народні рухи в Галичині не були чисто соціальними, бо є ще мотиви бунту політичні, національні і релігійні»⁴⁰. Цим, вважав історик, боротьба українського народу середини XVII ст. відрізнялася від всіх селянських війн на Заході, зокрема, французької жакерії, німецьких рухів періоду Реформації, де дійсно виняткову роль відігравали соціальні причини.

Праця С. Томашівського одержала схвальні відгуки сучасників. Зокрема, в «Киевской старине» було відзначено повноту висвітлення проблеми та майстерність автора у зведенні архівних даних в одну цільну картину, яка давала багатий матеріал для розуміння устремлінь галицько-руського суспільства в 1648 р.⁴¹ У «Літературно-науковому вістнику» її названо «визначним явищем» у нашій історичній літературі і наголошено на «вповні солідному і науковому» методі роботи⁴².

Зовнішньополітична діяльність Б. Хмельницького знайшла свого зацікавленого дослідника в особі Мирона Кордуби. Опрацювавши у Віденському державному архіві документальні матеріали венецького дипломатичного архіву з тих часів, коли Венеція була під протекторатом Австрії, він підготував спеціальну розвідку⁴³, у якій по-новому трактував деякі проблеми дипломатичної історії періоду Хмельниччини. Зокрема предметом дослідження історика стало венецьке посольство до Хмельницького в 1650 році. Його метою, на думку М. Кордуби, була спроба схилити козаків до війни з Туреччиною, з якою Венеція вела затяжну боротьбу. Дослідник докладно описав хід переговорів, протягом яких відбулися три зустрічі між Б. Хмельницьким та А. Віміною (очільником посольства). Він акцентував увагу на великому дипломатичному хисті українського гетьмана, який не бажав бути втягненим у війну з Туреччиною і водночас не хотів різкою відмовою рвати "тої нитки, яка зав'язувалася між ним і Венецією"⁴⁴. З формального боку, наголосив історик, посольство Віміни мало негативний результат (цей висновок був загальноприйнятий у тодішній історіографії), але, стверджував він, позитивним наслідком цих зустрічей було те, що обидві сторони мали всі підстави вважати їх основою для подальших переговорів, які планувалися, але через подальше

⁴⁰ Там само. – С.119.

⁴¹ Бібліографія // Киевская старина. – 1898. - Т.LXIII. – Кн.X. – С.66.

⁴² Бібліографія // ЛНВ. – Львів, 1898. - Т.III. - С.54.

⁴³ Кордуба М. Венецьке посольство до Хмельницького (1650р.) // Записки НТШ. – Т.LXXVIII. – С.51-89.

⁴⁴ Там само. – С.65.

загострення відносин між Польщею і козаками не відбулися⁴⁵. Документи, які історик подав в додатках до своєї роботи, особливо листи і звіти посла Вімини, певним чином збагатили джерельну базу дослідження Хмельниччини⁴⁶.

Ще одна дипломатична акція, пов'язана зі спробою австрійського посередництва між Польщею і Хмельницьким, стала предметом вивчення М. Кордуби⁴⁷. Взагалі, про посольство Фердинанда III до козаків побіжно писали В. Коховський, М. Костомаров та В. Соловійов. Однак вони покликувалися на лист Б. Хмельницького до російського царя від 13 березня 1657 року, в якому гетьман з метою маскування своїх власних планів, дещо тенденційно, вважав дослідник, представив місію цісарського посольства до Чигирина.

Критичний аналіз джерел, щодо цього посольства, знайдених у віденських архівах, зокрема протоколи засідань цісарської таємної ради, привели М. Кордубу до переконання, що процес дипломатичного посередництва Австрії значно прискорили звістки про те, що Хмельницький веде переговори зі шведським королем (донесення австрійського дипломата Лізоля від 7 квітня 1656 року про прихід козацьких послів до Карла X Густава історик навів у додатках до роботи)⁴⁸.

Дослідник виклав своє бачення причин, які спонукали Хмельницького переслати вірчі грамоти австрійського посольства до Москви та писати у своєму листі до царя, що послы намагаються відтягнути козаків від Росії, обіцяючи їм у Польщі вольності і цілковите усунення шляхти з української території. Цим гетьман, переконаний він, намагався вбити клин між віденськими союзниками Польщею та Москвою⁴⁹. Таким чином, підсумував історик, Хмельницький дуже вміло використав прибуття австрійського у своїх інтересах. Оцінюючи загальні результати посередництва віденського двору, М. Кордуба вважав, що хоч М. Кордуба вважав, що, хоч воно і не дало прямих «позитивних вислідів, але все-таки оставило одверте поле для дальших змагань в сім напрямі»⁵⁰.

Результатом продуктивної роботи М. Кордуби в архівах була цінна збірка першоджерел, які стосувалися в основному дипломатичної історії періоду Хмельниччини⁵¹. У вступній розвідці до цієї збірки дослідник зробив

⁴⁵ Там само. – С.66.

⁴⁶ Там само. – С.66-89.

⁴⁷ Кордуба М. Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею // Записки НТШ. – 1908. – Т-LXXXIV. – С.5-32.

⁴⁸ Там само. – С.9.

⁴⁹ Там само. – С.21-22.

⁵⁰ Там само. – С.25.

⁵¹ Кордуба М. Акти до Хмельниччини (1648–1657). Матеріали до історії української козаччини. Т. V. // Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – Л., 1911. – 547 с.

докладний огляд міжнародного становища і дипломатичних зусиль різних зацікавлених європейських держав після смерті польського короля Володислава IV. На основі вивчення джерел він змалював образ «партійних» угруповань, подав загальну картину розташування сил в останніх тижнях перед елекційним сеймом.

Найбільш цінним у дослідженні М. Кордуби був його ґрунтовний аналіз ставлення Б. Хмельницького до передвиборних справ у Польщі. «Вість про смерть короля, – пише вчений, – розв'язала руки гетьманові, бо тепер міг безпечно голосити світові, що його затії звертаються виключно проти шляхти, а не проти короля»⁵². Загальним висновком роботи історик заперечив устійнений погляд в історіографії (Костомарова, Шайнохи, Кубалі) про рішучий вплив Хмельницького на результат елекційного сейму. Молодий вчений стверджував, що це агітатори Яна Казимира поширювали переконання, що за ним стоїть український гетьман і тому лише він зможе заспокоїти козаків. Однак навіть ця запізніла підтримка кандидатури Яна Казимира, на думку М. Кордуби, не була щирою⁵³. Хмельницький надто добре знав устрій польської держави, щоб усю надію покласти на обіцянки нововибраного короля. Саме цим, вважав історик, були зумовлені переговори Хмельницького з семигородським князем Юрієм II Ракоці (посли від нього прибули до козацького табору під Львовом), в результаті яких гетьман заручився новим союзником на випадок продовження війни.

Діяльність українського козацтва на Білій Русі 1654–1656 рр. дослідив Омелян Терлецький⁵⁴. Ця проблема залишалася маловивченою і лише побіжно згаданою в історичних студіях, здебільшого, в контексті військових акцій московської армії. Ретельно опрацювавши вже знаний джерельний матеріал, друкований в «Актах Южной и Западной России» (документи царської канцелярії, листи, протоколи, грамоти, укази тощо), О. Терлецький виокремив з них все те, що стосувалося історії українських козаків в окреслений період.

Оцінюючи участь козаків у кампанії 1654–1656 рр., О. Терлецький наголосив, що вона мала не лише військове значення, а й стала «підставою панування козацького на Білій Русі, через що козаки стали тут чинником політично-державним»⁵⁵. Він назвав територію «панування козаків» литовською гетьманщиною, бо на її чолі стояв наказаний гетьман Іван Золотаренко і «вона підлягала его власти»⁵⁶. На його думку, це була «така

⁵² Кордуба М. Борьба за польский престол по смерти Володислава IV... – С. 12.

⁵³ Там само. – С. 59.

⁵⁴ Терлецький О. Козаки на Білій Русі в р. 1654–1656 // Записки НТШ – 1896. – Т. XIV. – С. 1–30.

⁵⁵ Там само. – С. 13.

⁵⁶ Там само. – С. 13.

маленька козацька держава, залежна вправді від царя»⁵⁷. Дослідник простежив принципову різницю між «пануванням козацьким і московським». Отож, зробив висновок історик, Москва та козацтво були двома елементами, цілком «собі суперечними», і навів цікаве спостереження про те, що «загальне правило природи, коли між двома елементами суперечними вивязується колізія»⁵⁸. Звідси, вважав він, легко можна було передбачити «як уложаться відносини між двома, вправді союзними, але в засаді собі суперечними силами – між козацтвом та Москвою»⁵⁹. О. Терлецький простежив їхні відносини, занотувавши «виразні свідощтва, що в таборі козацьким панував дух ворожий до Москви»⁶⁰.

«Таким чином, – пише історик, – вже в другім році по підданню козацтва Москві козаки на Білій Русі стають отвртимися ворогами московської держави і виступають в ряді з его ворогом»⁶¹.

Відносинам гетьмана Івана Виговського з Польщею від смерті Б. Хмельницького до укладання Гадяцького трактату присвячено дослідження Дениса Коренця⁶². Дослідник заперечив усталений в історіографії погляд, що Виговський, тільки-но обійнявши гетьманський уряд, «рішився на злуку з Польщею». Причини цього треба шукати, переконаний історик, у внутрішніх справах України та в її відносинах з Москвою. Ретельне опрацювання джерельного та історіографічного матеріалу, дало змогу Д. Коренцю проаналізувати основні мотиви, якими керувалися Виговський і Польща у відносинах між собою, причини укладання договору в Гадячі, а також пояснити генезу «того важного в нашій історії акту»⁶³.

Наступна козакознавча студія Д. Коренця була присвячена дослідженню вже згадуваного повстання Мартина Пушкаря⁶⁴. Він детально відтворив хід військового протистояння, сили конфліктуючих сторін, участь татар у підтримці І. Виговського та сумний фінал цього кривавого протистояння – двотижневий штурм Полтави, де тримали оборону М. Пушкар і запорозький кошовий отаман Я. Барабаш. Історик навів чисельність загиблих – 15 000⁶⁵ та звернув увагу на жорстокі покарання Виговським усіх, хто перебував у

⁵⁷ Там само. – С. 14.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Там само. – С. 16.

⁶¹ Там само. – С. 24.

⁶² Коренець Д. Зносини гетьмана Івана Виговського з Польщею в р. 1657 – 1658 // Записки НТШ. – 1900. – Т. XXXVIII. – С. 1–20.

⁶³ Там само. – С. 1.

⁶⁴ Коренець Д. Повстаннє Мартина Пушкаря // Наук. зб. присвяч. проф. М. Грушевському... – С. 257–287.

⁶⁵ У пізній українській історіографії називається кількість втрат – 50 000. Див.: Крип'якевич І. Історія України. – Л., 1990. – С. 190; Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2 т. – Т. II. – К., 1993. – С. 38.

будь-яких зносінах з Пушкарем. Утім, триумф Виговського не був тривалим, бо придушена його рукою опозиція притихла лише «на хвилю». Договір з Польщею, а також грабунки союзної татарської Орди, на його думку, відвернули від Виговського багато його колишніх прихильників і «пхали їх в обійми Москви». «Лихі» наслідки руху проти гетьмана не закінчились поваленням, на переконання дослідника, «одного з найвизначніших представників автономічних змагань України». Вони відкрили перед Москвою, стверджував він, «глибоку рану козащини: її внутрішній розлад, суспільні антагонізми, і навчили її користуватися ними для обмеження автономії»⁶⁶. «Одним словом, – підсумовує Д. Коренець, – у внутрішнім розкладі на Україні, який за гетьмана Виговського спалахнув огнем бунту, треба шукати засновника дальшого занепаду України»⁶⁷. Спеціальні дослідження доби Руїни цілковито підтвердили його висновок.

Історіографічний доробок Василя Герасимчука вражає глибиною розв'язання наукових проблем історії козащини періоду Руїни. Його праці присвячені аналізу складних процесів, які відбувалися в Україні в 1657–1660 рр., розгляду основних тенденцій розвитку Гетьманщини та означенню головних проблем, з якими вона зіткнулася у своєму політичному розвитку.

Вже у першій своїй студії, написаній переважно після опрацювання і нового прочитання вже відомих історичних джерел та друкованих матеріалів, В. Герасимчук зробив спробу проаналізувати і дати загальну оцінку політики

I. Виговського та Ю. Хмельницького. Праця охоплювала невеликий відтинок часу від Конотопської битви літом 1659 р. до зимової кампанії 1660 р.⁶⁸.

Історик розпочав виклад з переможної Конотопської битви, емоційно зазначивши, що там «відозвалися Москві невинні сльози»⁶⁹. Він переконаний, що ця славна перемога могла би бути для історії України «хвилею великої ваги», тільки треба було як слід її використати. В. Герасимчук припустив, що для України могла «засвітити нова доба: пірвавши з Московщиною могла би від тепер на все звільнитися від її централістичних претензій і пожити якіснійшим життям»⁷⁰. Конотопська битва в його трактуванні – це «кульмінаційний вершок» у гетьмануванні Виговського, а за ним – «бездонна пропасть для України і її гетьмана»⁷¹.

⁶⁶ Там само. – С. 287.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Герасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький. Історичні студії // Записки НТШ. – 1904. – Т. LIX. – С. 1–40; Т. LX. – С. 41–70.

⁶⁹ Там само. – С. 2.

⁷⁰ Там само. – С. 3.

⁷¹ Там само. – С. 4.

В. Герасимчук детально описав події після Конотопу, зазначаючи, що головна проблема полягала в тому, що «діла не доведено до кінця».

Дослідник звернув увагу на те, що невдовзі після Конотопської битви Москва зробила ставку на висунення нової кандидатури на гетьманство –

Юрія Хмельницького. «Москва вивела тепер Україні перед очі покривдженого сина Богдана, властивого гетьмана, що до тепер за опікунським наказом Виговського набирав в Києві розуму»⁷². Неважко було схилити Юрія до цього, вважав історик, коли взяти до уваги «лише розбуджену амбіцію і почуте дізнаної кривди», з його сторони та їхньої «доволі численної фамілії». «Сьвітле і славне імя одіичине по батьку, – стверджував В. Герасимчук, – давало добру перспективу на успіх [...], а молодість, недосвідчене і слабкість характеру давали Москві добру перспективу на проведенє своїх плянів за його плечима»⁷³. Такий гетьман, на його переконання, був для Москви «прегарною фірмою», під якою вона могла мати «вільну руку».

В. Герасимчук детально описав перебіг Переяславської ради подав ухвалені радою в Переяславі статті без їх ґрунтованого аналізу, навівши лише основні положення. У загальному висновку до них історик наголосив: «Так покінчилася друга переяславська умова на якій Москва новими накиненими статтями хотіла на будуче усунути всякий можливий неспокій і сильнійше зв'язати Україну зі своїм державним тілом в одну цілість. Нема що казати, дуже добре відбив Трубецький свій конотопський погром: за свою неудачу пімстився тепер він кинувши всю Україну цареві під ноги»⁷⁴.

Заподіяне Москвою насильство, переконаний історик, вимагало конче реваншу з боку України, і він невдовзі настав під Чудновом. Саме події, що передували Чуднівській кампанії 1660 р., та її всебічний аналіз стали предметом наступних спеціальних студій В. Герасимчука⁷⁵.

В. Герасимчук звернув увагу на тогочасні звістки, які зафіксували зріст розчарування, незадоволення та ворожнечі до Москви. Аналізуючи поточну ситуацію він наголосив, що «на її тлі видно було заздалегідь луну нових грізних завірюх, нової війни за Україну»⁷⁶, проте важко було передбачити її результати.

Історик констатує, що обидва суперники – Москва і Польща хотіли мати Україну за собою і цим провокували майбутній військовий конфлікт. Нова політична «констиляція» залежала від того, переконаний В. Герасимчук, на

⁷² Там само. – С. 12.

⁷³ Там само.

⁷⁴ Там само. – С. 37.

⁷⁵ Герасимчук В. Перед Чуднівською кампанією // Наук. зб. присвяч проф. М. Грушевському... – С. 288–300.; Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 р. // Записки НТШ. – 1912. – Т. СХ. – С. 31–54; Т. СХІ. – С. 53–83; Т. СХІІ. – С. 74–89; 1913. – Т. СХІІІ. – С. 44–68; Т. СХІV. – С. 57–80; Т. СХІV – С. 40–68.

⁷⁶ Там само. – С. 290.

чий бік схилиться Україна. І справа, на його думку, пішла цілком природним ходом. Лівобережжя стало на бік Москви, а Правобережжя з гетьманом Ю. Хмельницьким спочатку виразно не виявляло своєї позиції, а згодом перейшло на сторону Польщі і цим «запечатало» її перевагу⁷⁷.

Певним підсумком дослідження головних аспектів складної і суперечливої політики І. Виговського стала спеціальна студія В. Герасимчука «Виговщина і Гадяцький трактат», написана на основі ретельного опрацювання історичних джерел з архівів Кракова, Варшави і Петербурга⁷⁸. У ній представлена широка панорама подій, пов'язаних з генезою та укладанням Гадяцької угоди 1658 р., яка відтворена в контексті розвитку польсько-українських відносин протягом майже тисячолітньої історії⁷⁹.

Багато місця в роботі історик відвів аналізу визвольної війни під проводом Б. Хмельницького⁸⁰, яка «дала нову основу для иньшого політичного укладу на північній сході Європи»⁸¹. Він високо оцінив значення перших універсалів Хмельницького, в котрих було заявлено глибоке розуміння кривд народу. Дослідник відзначив неабиякий хист гетьмана, котрий зумів повести за собою весь народ, який не тільки повірив у його «велике посланництво», але і віддав «на жертвенник нового порядку всю фізичну силу, майно і кров своїх дітей»⁸². Разом з тим, він у цілому дуже критично оцінив подальші дії Б. Хмельницького, який, на його переконання, «не використав як слід своїх славних побід» (перемоги під Жовтими Водами, Корсунем та Пилявцями – *Авт.*) і дав своїй програмі «мізерну сатисфакцію»⁸³. На жаль, ці перемоги, констатував В. Герасимчук, були тільки прелюдією десятилітньої кривавої боротьби «за свободу і емансипацію України»⁸⁴.

Історик проаналізував надзвичайно важкий стан тогочасної України після десятиліття кривавої війни. Він не пошкодував темної фарби для відтворення того трагічного образу. «Україна, – пише В. Герасимчук, – укрилась туманом смутку і передчутем незнаного горя в будничині, а шалений дотеперішній гурган домової міжусобиці, підсичуваний якоюсь невичерпною демонічною

⁷⁷ Там само. – С. 291.

⁷⁸ Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ. – 1909. – Т. LXXXVII. – С. 5–34; Т. LXXXVIII. – С. 23–50; Т. LXXXIX. – С. 46–90.

⁷⁹ Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ. – 1909. – Т. LXXXVII. – С. 5–18.

⁸⁰ Там само. – С. 10–18.

⁸¹ Там само. – С. 10.

⁸² Там само. – С. 11.

⁸³ Там само. – С. 11.

⁸⁴ Там само. – С. 13.

силою безпощадної мести, не клав кінця сліпому злу, а дальше зрошував землю невинною кровю і засівав українські простори трупами»⁸⁵.

Дослідник знову наголосив на нерозв'язному соціальному питанні та на складності соціальних процесів в Україні в добу Руїни. Він зауважив, що легше було козачині скинути з себе польське ярмо, як «позбутися набутих в польській школі привичок і клясово-економічних вигід». Виконання цього принципового для державних діячів завдання було завжди тим «Сізіфовим каменем, який все котили, а ніколи не викотили до кульмінацій гори»⁸⁶.

Іншим чинником, що істотно впливав на тогочасні події, дослідник вважав відмінності між Лівобережною і Правобережною Україною у географічному, соціально-економічному і культурному становищі. Він чітко окреслив характерні прикмети кожного з цих регіонів, зазначаючи, що Правобережжя географічно ближче до Польщі і там «защеплювалися скорійш поняття аристократичної шляхетчини». Натомість на Лівобережжі відминували погляди, «репрезентовані демократичним Запорожем [...] було далеко менше панів і неволя була там лекша»⁸⁷. Унаслідок таких відмінностей, на переконання історика, виробились власні, також різні, політичні ідеали. Для Правобережної України ним було «велике князівство руське під авторитетом персональної унії з Польщею». У керманічів Лівобережної України ідеал – «автономія України під протекторатом Москви»⁸⁸.

З наукового погляду однією з найцінніших частин дослідження В. Герасимчука є його аналіз «автономічно-політичної» програми І. Виговського. Особливо цікавим є наведений і чи не вперше всебічно опрацьований істориком «зачіпно-відпорний» договір між українським гетьманом І. Виговським і шведським королем Карлом X Густавом від 6 жовтня 1657 р. Цей договір, наголосив дослідник, «кидав сильні промені світла на сьміливість поглядів в тодішніх політиків, яким не раз історики закидають незрілість і вузькоглядність»⁸⁹.

Історик глибоко проаналізував умови та обставини, які завадили І. Виговському втілити в життя свій «державно-автономічний» план. «Нещасте домової революції, – пише В. Герасимчук, – висунутої на Лівобережжю москвофільською партією, перекупленою і здеморалізованою благочестивим сусідом, були тим чорним лихом, яке впхнуло Україну у вир домової війни, даючи сьому періодові по всі часи характеристичну назву –

⁸⁵ Там само. – С. 19.

⁸⁶ Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ. – 1909. – Т. LXXXVIII – С. 23.

⁸⁷ Там само. – С. 25.

⁸⁸ Там само.

⁸⁹ Там само. – С. 33.

руїна»⁹⁰. Отож, на його переконання, бунт Запорожжя та Пушкаря остаточно зруйнували плани Виговського.

Докладніше історик зупинився на провокативній ролі Москви в цих трагічних подіях. Він стверджував, що український гетьман добре знав про те, що ініціатором бунту була Москва, що саме вона «викликала своїми грошима і моральною підмогою» весь цей рух⁹¹.

Щодо причин, які зумовили порозуміння між Україною і Польщею, то вони, на його думку, перш за все корінилися в їхньому тогочасному становищі.

Історик детально розглянув весь процес підготовки угоди, роль у ній волинського каштеляна С. Беньовського («колишнього товариша І. Виговського і П. Тетері з гродського суду у Луцьку»), складність переговорів і, нарешті, «великий факт поєднання двох народів» у Гадячі 16 вересня 1658 р. В. Герасимчук подав повний текст Гадяцького договору, який віднайшов у бібліотеці музею кн. Чарторийських у Кракові.

Оцінюючи Гадяцьку угоду, В. Герасимчук чи не першим серед українських істориків наголосив на тому, що вона була логічним результатом Хмельниччини, коли «тільки кристалізувався і виховувався розвій політично-національних думок» і лише за І. Виговського, переконаний він, «ся велика ідея знайшла своє викінчене»⁹².

Необхідно зазначити, що В. Герасимчук був далекий від будь-якої глорифікації Гадяцької угоди, оцінював її дуже критично, особливо порівняно з величними намірами досягнення самостійності України. На думку історика, це була «політика уступства і частинного банкрутства [...] повна капітуляція тільки відіграна з артистизмом, повним укритем проявів своєї внутрішньої слабости»⁹³.

Гадяцькому договору присвячено також єдине дослідження Миколи Стадника⁹⁴. Оцінюючи договір з «правно-політичного» боку, історик наголосив, що порівняно з «підданством Москві», він був значно вигіднішим для України. Однак, зауважив він «зміст гарантій щодо самостійности власного державного життя далеко не потягнув за собою тих наслідків, яких треба було очікувати»⁹⁵. Велике Князівство Руське входило в «сильну державну машину», і треба було, переконаний історик «дуже великого державного вишколення, щоби крок за кроком здобувати для свого сойму, що раз ширше поле до самостійного життя». М. Стадник висловив своє

⁹⁰ Там само. – С. 36.

⁹¹ Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ. – 1909. – Т. LXXXVIII. – С. 38.

⁹² Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ. – 1909. – Т. LXXXVII. – С. 12.

⁹³ Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ. – 1909. – Т. LXXXIX – С. 47.

⁹⁴ Стадник М. Гадяцька унія // Записки УНТ. – К., 1910. – Кн. VII. – С. 65–85; Кн. VIII. – К., 1911. – С. 5–40.

⁹⁵ Там само. – С. 21.

принципове бачення, що «інкорпороване земель українських до Польщі – хоч і з блискотливою назвою В. Кн. Руське – було позбавлене сили і розгону до великої будови власної державности»⁹⁶. Він стверджував, що Польща не лишила найменшої сфери державного життя, де б не «запевнила» свої політичні інтереси, скрізь зуміла вона «наложити руку» свого впливу. «Можемо сміло сказати, – наголосив М. Стадник, – що розвій державного життя у В. Кн. Руським йшов шляхом державного життя цілої Річі Посполитої на славу її великодержавного престижу, а Україна все лишилася би простою провінцією, хоч із титулом В. Кн. Руського»⁹⁷. Він вважав, що воно окрім назви не здобуло в союзі з Польщею нічого, що «допровадило би до витворення незалежної державної самостійности України»⁹⁸.

Історик відзначив також те, що «пансько-шляхоцька наволока» повернулася в Україну. Тепер, за його словами, «корінь українського народу – простий люд» було знову віддано в «невільничу залежність» від шляхти і козацької старшини. Політика І. Виговського йшла проти волі широких народних мас, і він «мусив упасти», підсумував дослідник. М. Стадник виразно продемонстрував симпатії до народницької історичної ідеології, стверджуючи, що «з погляду української демократичности мусимо осудити політику Виговського – мусимо відкинути навіть державність, коли вона мала бути оперта на аристократичній основі з відібранем політичних прав широким масам простого народу»⁹⁹. Він «осудив» політику гетьмана також з етичного і загальнолюдського погляду, позаяк вона, на його думку, відстоюючи суспільну нерівність, «стримувала природній розвій національних сил українських»¹⁰⁰.

У підсумку М. Стадник зарахував Гадяцький договір до «одних із темніших пунктів у розвою політичної думки на Україні»¹⁰¹.

Велич і трагедія українського гетьмана Івана Мазепи стали предметом особливого зацікавлення Степана Томашівського. Він знайшов у тритомній збірці мемуарів і щоденників з XVI–XVIII ст., виданій угорською Академією наук, написаний латиною документ, що своїм змістом переважно стосувався української історії. Віднайдене свідчення, зауважив історик, «досі в історичній літературі у нас незвісне», бо заховалося під обкладинкою книги угорського характеру. Це розповідь про військовий похід шведського короля

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ Там само. – С. 21-22.

⁹⁸ Там само. – С. 24. Зазначимо, що у своїх висновках М. Стадник фактично солідаризувався з оцінкою Гадяцької угоди В. Герасимчуком, хоча з невідомих причин зигнорував його праці, жодного разу не покликуючись на них.

⁹⁹ Там само. – С. 25.

¹⁰⁰ Там само.

¹⁰¹ Там само. – С. 28.

Карла XII в 1708–1709 рр. в Україну, безпосереднім свідком якого був автор спогадів - Даніель Карман¹⁰².

С. Томашівський наголосив, що вибрав із занотованих Карманом подій все, що мало для нас історичну вартість. Історика цікавило перш за все те, що «має український характер, що дає певний погляд на побут і культурний стан тодішньої людности». У записках, на його думку, розкидано багато справді історичних рис, «з яких складається до певного рода суспільна фізіономія тодішньої України»¹⁰³.

Історії гетьманської України після Мазепи присвятив свої праці Іван Джиджора. Написані на основі архівних документів, вони аргументовано викривали колоніальну політику російського царизму в Україні, котра була спрямована на остаточну ліквідацію української автономії. Найбільш авторитетним дослідником цієї епохи назвав І. Джиджору відомий український історик Б. Крупницький¹⁰⁴.

Дослідник означив 20-30-ті роки XVIII ст. як час, «коли українська автономія кінчала боротьбу за своє існування з московським централізмом – і та боротьба випала на її некористь»¹⁰⁵. Після ґрунтовного опрацювання тогочасного джерельного матеріалу дослідник вийшов на певні узагальнення та висновки. Він вважав, що в характері московської, а потім російської держави дуже сильно була «замаркована ідея централізму», яка принципово суперечила автономному статусу України. «Розглянений матеріал, – наголосив І. Джиджора, – наглядно показує нам страх російського правительства перед есентуальними сепаратистичними змаганнями України, вагане і невпевненість, з якою дивилася централістична Російська держава на автономію України»¹⁰⁶.

Дивною і нелогічною назвав молодий дослідник політику російського уряду щодо України. Незважаючи на бажання повного її поглинення, Росія у справах економічних ніколи не показувала, що в них був спільний економічний інтерес. Уряд, який хотів цілковитого знищення автономії України в політичному сенсі, в торговельних відносинах дуже строго притримувався «окремішности». «Так, як це робило російське правительство на Україні, – стверджував І. Джиджора, – поступають держави в підбитих провінціях, котрих не сподіваються при собі на дальше удержати, отже користаючи з часу визискують їх усякими можливими способами»¹⁰⁷.

¹⁰² Томашівський С. Словацький висланник на Україні (1708–1709) // Наук. зб. присьвяч. М. Грушевському ... – С. 301–345.

¹⁰³ Там само. – С. 339.

¹⁰⁴ Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба (1727–1734 рр.). – Авсбург, 1948. – С. 174.

¹⁰⁵ Джиджора І. Нові причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720-х і 1730-х рр. // Записки НТШ. – 1904. – Т. LXI. – С. 2.

¹⁰⁶ Там само. – С. 26.

¹⁰⁷ Там само. – С. 40.

Таку політику він пояснив «нестримною злобою», а то й просто ненавистю «російського благоустройства» до українського «самовольства» та «непостоянства»¹⁰⁸. Взагалі, вважав дослідник, в історії важко знайти де-небудь подібну аналогію.

Розвідка І. Джиджори про матеріали московського «Архива Министерства Юстици»¹⁰⁹ була призначена для спеціалістів, дослідників історії Гетьманщини, оскільки подавала широку інформацію про цей архів, а також про документи до української історії, які зберігалися в ньому. Водночас, вона була корисна всім, хто цікавився Гетьманщиною, яка на думку І. Джиджори, була найменше досліджена, а в деяких питаннях була просто «tabula rasa»¹¹⁰. Саме Гетьманщина, на глибоке переконання історика, «ся одинока часть України, де український народ найдовше жив у виробленім ним самим державно-автономістичнім устрою своїм національно-культурним житєм [...]. Гетьманщина повинна бути центром нашої історії в XVII–XVIII ст.»¹¹¹. Завдяки довшому, ніж в інших частинах «пошматованої» України, існуванню «державно-автономічної окремішности» на Лівобережжі, вважав дослідник, сильніше вкорінилося почуття національно-культурної самостійності. Воно змогло «переховатися через пізніші безпросвітні часи аж до порога XIX століття і послужити зародком національного відродження»¹¹².

Перші два десятиліття XVIII ст. (після «нещасливого результату» повстання І. Мазепи) І. Джиджора означив як час, що характеризувався радикальною зміною політики російського уряду щодо України. В її основу було покладено, наголосив він, «небувалий терор», «демагогічну агітацію» та «юдження одних верств суспільства на других». Це було, стверджував дослідник, «прикладане нових способів, щоби знищити в кінці її окреме становище і поставити її на рівні з рештою частин російської держави»¹¹³. Постійні переслідування навіть «гіпотетичних зрадників» ширили переляк серед людей, змушуючи їх до «замкнення в собі» і це, переконаний учений, ще більше «відчужувало» Україну від Росії¹¹⁴. Наукова критика прихильно сприйняла цю працю молодого вченого. У бібліографічному огляді «Записок НТШ» справедливо відзначалося, що І. Джиджора подав свіжий, дотепер не

¹⁰⁸ Там само.

¹⁰⁹ Джиджора І. Матеріали московського «Архива Министерства Юстици» до історії гетьманщини // Записки НТШ. – Т. LXXXVI. – С. 59–81.

¹¹⁰ Там само. – С. 59.

¹¹¹ Там само.

¹¹² Там само.

¹¹³ Там само. – С. 67.

¹¹⁴ Там само. – С. 71.

відомий і «незвичайно цікавий» матеріал, притому «зачепив і намітив» ще цілу низку питань «першорядної ваги»¹¹⁵.

І. Джиджора в праці «Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр.»¹¹⁶ показав «процес задавлення життя старої Гетьманщини російськими централізмом». Студія була написана на підставі власноруч опрацьованих джерельних матеріалів з архівів Москви і Харкова. Підтверджуючи свої висновки цілим корпусом архівних документів, І. Джиджора об'єктивно висвітлив умови, в яких перебувала українська торгівля у першій половині XVIII ст.

І. Джиджора проаналізував торгівлю Гетьманщини, її інтенсивність, місця збуту, торговельні дороги та характер вивезених і ввезених товарів. Це був цілком новий, переважно, ще незнаний у вітчизняній історіографії матеріал. Відразу ж дослідник зробив принциповий висновок про те, що «Гетьманщина як експортом, так і імпортом, особливо по своїх продуктах, становила зовсім окремий економічний терен, торговельно не залежний від Московщини, куди не могла, або могла дуже мало ввозити продуктів своєї землі [...]. За те була тісно звязана з західними краями і туди йшли головні торговельні шляхи»¹¹⁷.

Суть усіх реформ Петра I щодо України в цій сфері, переконаний історик, зводилася до того, щоб торгівлю Гетьманщини загнати в рамки російського законодавства. В його основі, зауважив він, лежав принцип «фіскалізму – бажане знайти як мога більше жерел наповнення державної каси»¹¹⁸. Дослідник ґрунтовно проаналізував «надзвичайні репресії» проти української торгівлі, починаючи з указу 1714 р. про заборону вивозити найголовніші товари до західних портів Гданська і Риги, а натомість скеровування купців до Азова, Архангельська та інших міст. «Така радикальна, а при тім штучна, бо не викликана натуральними потребами української торгівлі, переміна доріг, – пише І. Джиджора, – не мала инакше, як лишень шкідливо відбитися на тій торгівлі»¹¹⁹.

Вдарило по українській торгівлі також запровадження державної монополії на продаж цілої низки товарів. Окрім цього, указами 1718, 1719, 1721 рр. було заборонено ввозити в Україну великий перелік товарів з європейських країн. І. Джиджора переконаний, що наведені факти були яскравим свідченням трактування Росією України як «чужого, а навіть

¹¹⁵ Бібліографія // Записки НТШ. – 1909. – Т. LXXXVIII. – С. 242.

¹¹⁶ Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр. // Записки НТШ. – 1910. – Т. ХCVIII. – С. 54–74; 1911. – Т. СІ. – С. 63–100; Т. СІІІ. – С. 54–97; Т. СV. – С. 51–91.

¹¹⁷ Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр. // Записки НТШ. – 1910. – Т. ХCVIII. – С. 63.

¹¹⁸ Там само. – С. 83.

¹¹⁹ Там само. – С. 87.

ворожого організму, який можна лишень визискувати, не даючи в заміну за те ніяких економічних вигод»¹²⁰. Наслідки такої політики, вважав він, фактично «рівнялися повному припиненню безпосередніх зносин з заграницею»¹²¹. Таким чином, переконаний вчений, без належного розгляду й оцінки економічної політики російської влади стосовно до України не можна було б зрозуміти такий швидкий занепад її державної автономії.

Підсумовуючи огляд козакознавчого доробку учнів М.Грушевського відзначимо, що він став фундаментальним внеском в українську історіографію кінця XIX - початку XX ст.

Bibliography:

1. Герасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький. Історичні студії // Записки НТШ. – 1904. – Т. LIX. – С. 1–40; Т. LX. – С. 41–70.
2. Герасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький Історичні студії // Записки НТШ. – 1904. – Т. LIX. – С. 17.
3. Герасимчук В. Перед Чуднівською компанією // Науковий збірник присвячений професорови М. Грушевський учениками й прихильниками з нагоди Його десятилітньої праці в Галичині (1894 -1904). – Львів, 1906. – С. 288 -300.
4. Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 р. // Записки НТШ. – 1912. – Т. CX. – С. 31–54; Т. CXI. – С. 53–83; Т. CXII. – С. 74–89; 1913. – Т. CXIII. – С. 44–68; Т. CXIV. – С. 57–80; Т. CXIV – С.40–68.
5. Грушевський М. Автобіографія, 1906 // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського / Упоряд. та підгот. текстів та фотоматеріалів, комент. та приміт. А.П. Демиденка. – К.: Веселка, 1992 . – С.197 – 213.
6. Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр. // Записки НТШ. – 1910. – Т. ХCVIII. – С. 54–74; 1911. – Т. CI. – С. 63–100; Т. CII. – С. 54–97; Т. CV. – С. 51–91.
7. Джиджора І. Матеріали московського «Архива Министерства Юстиции» до історії гетьманщини // Записки НТШ. – 1908. – Т. LXXXVI. – С. 59–81.
8. Джиджора І. Нові причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720-х і 1730-х рр. // Записки НТШ. – 1904. – Т. LXI. – С. 1–40.
9. Жерела до історії України-Руси. Галицькі акти і памятки з часів Хмельниччини (зібрав і впорядкував С. Томашівський). – Л., 1898. – Т. IV. – 411 с.

¹²⁰ Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр. // Записки НТШ. – 1911. – Т. CI. – С. 88.

¹²¹ Там само. – С. 87.

10. Жерела з історії України-Руси. Літописні пам'ятки з р. 1648–1657 (зібрав і впорядкував С. Томашівський). – Л., 1913. – Т. VI. – 244 с.

11. Записка предложена археографічній комісії проф. Грушевським в справі видання корпусу матеріалів до історії козаччини // Хроніка НТШ. – Л., 1905. – Ч. 24. – С. 18 - 24 .

12. Капраль М. Археографічна діяльність Михайла Грушевського у львівський період життя (1894–1914) // Михайло Грушевський і Львівська історична школа: матеріали конф. Львів, 24-25 жовт. 1994 р. – Нью-Йорк; Львів, 1995. – С. 169 – 182.

13. Кордуба М. Акти до Хмельниччини (1648–1657). Матеріали до історії української козаччини. Т. V. // Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – Л., 1911. – С. 547 с.

14. Кордуба М. Боротьба за польський престол по смерті Володислава IV (Акти до Хмельниччини...) // Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – Л., 1911. – С. 1–60.

15. Кордуба М. Венецьке посольство до Хмельницького (1650 р.) // Записки НТШ. – 1907. – Т. LXXVIII. – С. 51–89.

16. Кордуба М. Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею // Записки НТШ. – 1908. – Т. LXXXIV. – С. 5–32.

17. Коренець Д. Зносини гетьмана Івана Виговського з Польщею в р. 1657 – 1658 // Записки НТШ. – 1900. – Т. XXXVIII. – С. 1–20.

18. Коренець Д. Повстанне Мартина Пушкаря // Наук. зб. присвяч проф. М. Грушевському ... – С. 257–287.

19. Крип'якевич І. Історично-філософська секція НТШ під керівництвом Михайла Грушевського у 1894–1913 роках // Записки НТШ. Праці Іст.-філософ. секції. – Л., 1991. – Т. ССXXII. – С. 392 – 411.

20. Крип'якевич І. Козаччина і Баторієві вольности // Жерела до історії України-Руси. – Т. VIII. – Л., 1908. – С. 1–46.

21. Матеріали до історії української козаччини. Видані під загальною редакцією Михайла Грушевського. Т I. Документи по рік 1631. Зібрав і видав Іван Крип'якевич. Л., 1908 (Жерела до історії України – Руси. Т. VIII). – Л., 1908. – 407 с.

22. Рудницький С. Козацько-польська війна р.1625. Історична розвідка // Записки НТШ. – 1897. – Т. XVII. – С. 1–42; Рудницький С. Українські козаки в 1625 – 30 рр. Критично-історична розвідка // Записки НТШ. – 1899. – Т. XXXI–XXXII. – С. 1–42.

23. Рудницький С. Козацько-польська війна р.1625. Історична розвідка // Записки НТШ. – 1897. – Т. XVII. – С. 1–42; Рудницький С. Українські козаки в 1625 – 30 рр. Критично-історична розвідка // Записки НТШ. – 1899. – Т. XXXI–XXXII. – С. 1–76.

24. Стадник М. Гадяцька унія // Записки УНТ. – К., 1910. – Кн. VII. – С. 65–85; Кн. VIII. – К., 1911. – С. 5–40.
25. Терлецький О. Козаки на Білій Русі в р. 1654–1656 // Записки НТШ – 1896. – Т. XIV. – С. 1–30.
26. Томашівський С. З життя галицько-руських соймиків // Жерела до історії України-Руси. – Л., 1898. – Т. IV. – С. 1–36.
27. Томашівський С. Межи Пилявцями і Замостем // Жерела до історії України-Руси. – Л., 1913. – Т. VI. – С. 1–152.
28. Томашівський С. Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. // Записки НТШ. – 1898. – Т. XXIII - XXIV. – С. 1–138.
29. Томашівський С. Самуїл Казимир Кушевич, райця львівський і його записна книжка // Записки НТШ. – 1897. – Т. XV. – С. 1–24.
30. Томашівський С. Словацький висланик на Україні (1708–1709) // Наук. зб. присвяч. М. Грушевському ... – С. 301–345.
31. Целевич О. Участь козаків в Смоленській війні 1633–1634 рр. // Записки НТШ. – 1899. – Т. XXVIII. – С. 1–72.

Vasyl Pedych

Lviv Historical School of Mykhailo Hrushevsky: discourse of Cossack studies

Abstract

The article analyzes the achievements of Hrushevsky's students of Lviv historical school in the field of Cossack studies: I. Krypiakevych, S. Rudnytsky, A. Tselevycha, S. Tomaszewski, M. Korduby, D. Korentsy, W. Herasymchuk, M. Stadnyk, I. Dzhydzhory. It is been concluded that their work on the history of Cossacks made a fundamental contribution to Ukrainian historiography of the late nineteenth and early twentieth century.

Key words: Lviv historical school, Cossack studies, Hrushevsky's students, Ukrainian historiography

Наші автори

Бундак Олена Анатоліївна, кандидат історичних наук, доцент, заступник директора з наукової роботи Луцького інституту розвитку людини Університету «Україна»

Владига Ольга Миколаївна, кандидат історичних наук, викладач історії Львівського вищого професійного училища комп'ютерних технологій та будівництва (м. Львів)

Ващенко Володимир Володимирович, доктор історичних наук, професор Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара (м. Дніпро)

Гирич Ігор Борисович, доктор історичних наук, завідувач відділу джерел з історії України XIX – початку XX ст., зав. сектора грушевськознавства Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України

Гоцуляк Віктор Володимирович, доктор історичних наук, професор кафедри археології та спеціальних галузей історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Демуз Інна Олександрівна, доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри документознавства ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

Журавльов Святослав Андрійович, кандидат історичних наук, вчитель історії Харківської ЗОШ № 126

Ковалевська Ольга Олегівна, доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України

Корновенко Сергій Валерійович, доктор історичних наук, професор, проректор з наукової, інноваційної та міжнародної діяльності Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Куций Іван Петрович, кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Крот Володимир Олександрович, кандидат історичних наук, доцент Кременчуцького національного університету ім. М. Остроградського

Масненко Віталій Васильович, доктор історичних наук, професор, в.о. завідувача кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Педич Василь Пилипович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та політології Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу

Пиріг Руслан Якович, доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Савчук Інна Іванівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Історико-меморіального музею М. Грушевського у м. Києві

Стемнік Анджей, доктор габлітований, професор Університету Марії Кюрі-Склодовської (м. Люблін, Польща)

Тельвак Віталій Васильович, доктор історичних наук, професор кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка

Удод Олександр Андрійович, доктор історичних наук, професор, чл.-кор. НАПН України, завідувач відділу української історіографії Інституту історії України НАН України

Чабан Анатолій Юзєфович, доктор історичних наук, професор кафедри археології та спеціальних галузей історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Яковлев Юрій Олегович, аспірант кафедри історії України Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника (м. Івано-Франківськ)

Наукове видання

Symposium historiographicum Czercasiensium

— Том I —

Присвячений 150-річчю
від дня народження
Михайла Грушевського.

Збірник наукових праць

Науковий редактор
Віталій Масненко

Здано до набору 15.12.2016. Підп. до друку 22.12.2016.
Формат 60x84/16. Папір книжковий. Гарнітура Times.
Ум. др.арк 20,65. Наклад 300 прим.

Виготовлено ФОП Гордієнко Є.І.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовників і
розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 4518 від 04.04.2013 р.

Україна, 18000, м. Черкаси
тел./факс: (0472) 56-56-12, (067) 444-28-94
e-mail: book.druk@gmail.com

Це видання надруковано на папері
із деревини відповідної нормам
екологічного лісовикористання